

УДК 947.1 (477 “1920-1921”) (09)

Щербатюк В. М.

ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА СЕЛЯН У 1920–1921 РОКАХ В КОНТЕКСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті розкрито стан висвітлення в сучасній вітчизняній історіографії партизанської боротьби селян України проти радянської влади в 1920–1921 рр. На основі новітніх досліджень показано спроби організації та причини невдачі переростання повстансько-партизанського руху у всеукраїнське збройне повстання.

Ключові слова: історіографія, селяни, боротьба, партизанський рух, повстання.

Виявити військово-організаційну структуру повстанських збройних формувань у період Української революції 1917–1921 рр., осмислити етапи розвитку повстанства в цілому та усвідомити витoki повстанського руху і причини його поразки значною мірою сприяє узагальнення історіографічної спадщини.

Стану наукової розробки повстанського руху в 1920–1921 р.р. та його висвітленню в історіографії приділено увагу в працях сучасних вітчизняних дослідників Я. Малика [27], Ж. Мيني [30], Д. Архірейського [1;2], П. Ісакова [15], М. Шитюка [66], В. Малькіна [29], П. Слюсаренка [49], В. Солдатенка [50–52], З. Олійник [34], В. Ченцова [64], О. Ганжі [6; 7], В. Ревеуга [42–45], Д. Красносілецького [23; 24], Т. Плазової [38], С. Богана [3], А. Ішина [16], О. Дудник [12] та ін. Зокрема, у ряді своїх праць В. Солдатенко звернув увагу на нерівномірне і суперечливе освоєння українськими вченими ряду аспектів подій означеного періоду, зокрема і повстанського руху. На думку автора, переважній більшості праць, в яких у тій чи іншій мірі йдеться про повстанство, притаманне перебільшення або ж надмірний критицизм. Тож, дослідник закликав науковців розглядати повстанський рух та ряд інших військових аспектів під кутом зору громадянської війни в українському суспільстві. Фахівець переконаний, що це допоможе краще зрозуміти сутність повстанського руху та й інших досліджуваних проблем Української

революції, які ще мають недостатній ступінь наукової розробки [52, с. 13].

Із інших досліджень виокремимо працю В. Малькіна «Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр.». Зокрема, звертають на себе увагу деякі висновки праці. Так, автор підсумовує, що в 1919–1920 рр. більшовики заклали практичні основи колективного господарювання в українському селі, що згодом призвело до голоду в 1921–1923 рр. та до голодомору 1932–1933 рр., а в цілому – не лише до загибелі багатомільйонної частини селянства України, а й до знищення менталітету української нації як нації споконвічних хліборобів [29, с. 18].

На протистоянні влади більшовиків з невдоволеними масами населення 1920 р., що набуло надзвичайно жорстоких форм, акцентує увагу у висновках дисертаційного дослідження «Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки» В. Ченцов. Однак впадають в очі досить обережні терміни автора «військові сутички» та «невдоволені маси». На наш погляд, вони дещо суперечать іншому твердженню дослідника – жорстоке протистояння, що передбачає (і це підтверджують історичні факти!) досить агресивні дії з боку більшовицької влади та запеклу боротьбу проти неї, як варто було зазначити автору, селянства.

Водночас твердження автора, що політика «воєнного комунізму» в Україні призвела у

1920 р. до глибокої економічної та політичної кризи [65, с. 25], на нашу думку, не викликають сумнівів.

Розумінню того, що збройні виступи селян України були єдиним для них методом відстоювання своїх прав і свобод сприяє дослідження М. Шитюка «Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття». Адже автор переконливо довів, що селянство України було поставлене у важкі нелюдські умови виживання. І саме в таких умовах, за переконаннями дослідника, відбувався процес закладання основ правових норм в радянському суспільстві, що сприяло становленню репресивно-каральної системи в Україні. Ця система забезпечувала процес радянської в українському селі і спрямовувалась перш за все на подолання будь-якого опору. Автор влучно зазначив, що більшовицька влада намагалася захопити хлібні ресурси руками самого селянина. Задля цього було започатковано соціальне протистояння у селі, що невдовзі вилилося у відкриту ворожнечу. В цьому радянська влада стимулювала корисливу зацікавленість сільської бідноти [66, с. 109].

Такі ж міркування висловила й інша дослідниця повстанського руху – О. Ганжа. Вона зазначила, що більшовики покладались на новостворені у травні 1920 р. комітети незаможних селян (КНС). У праці «Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР» авторка роз'яснює, що КНС мали об'єднати наймитів, бідноту та частину маломісних середняків, тобто верстви «соціально близькі» пролетаріату, і залучити їх на свій бік. Впроваджувана ними політика протистояння між різними соціальними верствами села мала б сприяти утвердженню радянської влади [6, с. 7].

А тому в умовах фактичного оголошення більшовиками відкритої війни українське селянство, вдалося до збройного опору, який набував різних форм. О. Ганжа переконує, що наприкінці 1920 р., застосовуючи тактику партизанської війни, повстанці контролювали майже всю сільську місцевість України. А щодо кількості повстанців наводить офіційні дані: наприкінці 1920 – початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб [7, с. 5–6].

В процесі аналізу активності селянського повстанського руху 1920 р. привертає увагу спостереження П. Слюсаренка, висвітлені в дослідженні «Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.)». Зокрема, дослідник наголосив, що найбільш масовою і організованою у 1920 р. була та частина повстанського руху, яка прагнула відродження УНР і взаємодіяла з регулярною українською армією.

Він наголошує на досвідченості керівників повстанських загонів, до яких, безсумніву, зараховує А. Гулого-Гуленка, О. Пшонника, І. Струка, І. Лютого-Лютенка, А. Волинця та ін. Як приклад, автор довів, що завдяки спільним діям з армією УНР, з 25 квітня до 6 травня 1920 р. загонами отаманів Мордалевича і Струка було знищено заїлля 12-ї російської армії.

Т. Плазова, незважаючи на те, що українська армія у листопаді 1920 р. зазнала поразки, а вище державне і військове керівництво, втративши територію й емігрувало до Польщі, твердить про те, що фактичної капітуляції УНР не відбулося, боротьба за державність України тривала. З цього часу, на думку авторки, повстанський рух стає якісно новою формою боротьби в Україні. У дисертації «Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)» Т. Плазова переконливо доводить, що селянський повстанський рух в Україні діяв упродовж всього періоду боротьби за державність. Навіть після поразки УНР він не припинявся.

Доробок вітчизняних істориків у вивченні селянського повстанського руху 1920 р. свідчить, що з друку здебільшого виходили праці, в яких дослідники приділяли увагу окремим аспектам проблеми та її регіональним особливостям, праць узагальнювального характеру немає. Такий стан історіографії селянсько-повстанського руху 1920 р. не задовольняє запити сучасної історичної науки. Тому в сучасних умовах розвитку українського державотворення, коли історичний досвід має сприяти цьому процесу, об'єктивно визріли потреби вивчення надалі окресленого питання.

Можемо переконливо твердити, що після інтернаціоналізації армії УНР розпочався якісно новий етап визвольних змагань. В умовах після «листопадової катастрофи» переведення армії УНР до партизанських форм боротьби мало позитивні наслідки, адже завдяки цьому не лише було збережено військо, а й сприяло переоцінці керівниками УНР повстансько-партизанського руху, що його активно продовжували селяни України. Проте, на наш погляд, керівники УНР дещо запізно зрозуміли, що перемогти більшовиків можна лише поєднавши дії армії та повстанців. Однак вселяло надію бажання керівників УНР трансформувати державні і військові органи УНР у підпільні організації, що продовжували б збройну боротьбу за незалежність країни. Для цього мав би повною мірою залучатися селянський повстанський рух, який передбачалось організаційно оформити у всеукраїнське повстання.

Виконання цього завдання значною мірою планувалося на 1921 р. Проблемі організації по-

встанського руху в загальне повстання за матеріалами окремих архівів України (ЦДАВО, ЦДАГО) та обласних державних архівів досліджував І. Срібняк [53–55], а за документами, переданими у фільмокопіях з архіву Бібліотеки Народової у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, – В. Сідак [46–48]. Щодо антибільшовицької боротьби в Україні та зміни стратегії керівництва УНР наприкінці 1920 р. та в 1921 р. йдеться в публікаціях згаданої вище Т. Плазової [35; 36; 38]. Також привертає увагу дослідження В. Василенка «Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.» [4], Н. Ковальнової «З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині 1921 р.» [20], Я. Мотенка «Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.)» [5] та ін.

Також розвитку селянсько-повстанського руху 1921 р. в контексті досліджуваних питань приділили увагу в своїх працях згадані О. Ганжа та Я. Ревегук. Окремі аспекти повстанського руху 1921 р. висвітлено у дослідженнях Г. Георгізова [8], Ю. Котляра [21], О. Полянського [41], Я. Файзуліна [63], Я. Мотенка [31–33] в окремих публікаціях Р. Подкури [39], О. Стадник [56], П. Тригуба [60], Ю. Кульчицького [25], П. Стегнія [57; 58], спільних працях Я. Малика і О. Берези [28] та Я. Файзуліна і В. Скальського [63].

Докладно схарактеризовано всі ланки структури повстанських сил Правобережжя 1921 р., проаналізовано хід підготовки до загального повстання, події та причини поразки Листопадового рейду в третьому розділі «Структура повстанських сил Правобережжя у 1921 році, хід підготовки до загального повстання та Листопадовий Рейд» дисертаційного дослідження П. Стегнія «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)» [59]. Однак у дисертації П. Стегнія 1921 р. є нижньою межею досліджень, тому виклад матеріалу, що торкається питання повстанського руху в зазначений рік, більше стосується наступних років.

Водночас варто зауважити, що в частині праць названих авторів висвітлено лише окремі аспекти повстанського руху 1921 р. Біографічні видання К. Завальнюка [13] та Р. Ковалюка [17; 18] розкривають повстанський рух через персоналії повстанців, зокрема отаманів. Щоправда, останній рік Української революції в повстанському русі автори не виокремлюють, події 1921 р. лягли в контекст викладу всього матеріалу.

На значне зростання повстанського руху, що відбулось у першій половині 1921 р. звернув увагу І. Срібняк. Дослідник масштаби тогочасного повстанського руху конкретизував на прикладі цифр. Так, він зазначив, що, за радянськими даними, протягом 1921 р. на території всіх

губерній країни діяло 464 місцевих та мігруючих партизанських загонів. У часі неофіційного піднесення руху (травень–червень 1921 р.) кількість повстанців, зареєстрованих розвідувальними відділами Червоної армії становила не менше 10 тис. осіб [53, с. 129]

Дослідники А. Зінченко і Л. Петров у публікації «Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр.» твердять, що станом на травень 1921 р. у великих повстанських загонах в Україні налічувалось 5 600 осіб, у дрібних – 7 100 осіб [14, с. 79] Тобто, за їхніми підрахунками, кількість повстанців на травень 1921 р. в Україні становила 12 700 осіб.

Я. Файзулін і В. Скальський, використавши радянські офіційні документи, в дослідженні «Перелогі Української революції: Другий Зимовий похід армії УНР» наводять дані, що протягом 1921 р. на території України діяло 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів. Проте констатують, що це становило близько 40 тис. повстанців [63, с. 13].

Значно більшу кількість повстанців в Україні на момент підписання Ризького мирного договору подає О. Полянський у книзі «Український рух опору в 1921–1939 рр.». Він хоч і застерігає, що підрахунки приблизні, чисельність повстанців налічує близько 150 тис. осіб [41, с. 12]. Посилаючись на О. Полянського, таку ж цифру називає й Т. Плазова [38, с. 147].

Масштаби повстанського руху в Україні 1921 р. наводить В. Василенко у дослідженні «Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р.». Автор, посилаючись на відомості Повстансько-партизанського штабу (ППШ) та документи Галузевого Державного архіву Служби Безпеки (ГДА СБ) України, назвав близько 42 значних повстанських загонів. Акцентуючи увагу на окремих (радіше за все, найчисельніших) загонах, що діяли в Україні 1921 р., В. Василенко вказує дані, які перегукуються з окремими матеріалами третього параграфу «Повстансько-підпільні формування в УСРР та керування ними з боку ППШ» нарису В. Сідака «Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.)». Так, дослідники переконують, що загін отамана Семена Заболотного, який діяв у районі Ольгопіль–Балта, налічував до 6 тис. багнетів і шабель, 6–8 гармат, кулемети. Три тисячі повстанців отамана Ілька Струка, оперували у районі Коростень–Житомир–Козятин. Загін отамана Брови перебував у районі Новомосковськ–Павлоград, маючи до 3 тис. багнетів, близько 1 тис. шабель, 27 кулеметів та гармати. У розпорядженні отамана Ю. Мордалевича було 1 220 багнетів у Радомишльському повіті на Київщині, 1 200 – у повстанському формуванні Бондарчука–Завгород-

нього–Хмари на Черкащині і близько 1 тис. – у загоні Удовиченка на Полтавщині. «Надбузька повстанська дивізія» діяла у Гайсинському та Уманському повітах і складалася із 4 тис. повстанців [4, с. 144–145; 47].

Щоправда, погодимось з думкою В. Сідака, кількість партизанських загонів та чисельність повстанців визначити складно, адже, як зазначив впливовий дослідник, не всі відомості зафіксовано у радянських джерелах, ППШ не завжди міг отримати достовірну інформацію, а чисельність повстанських загонів постійно коливалась під впливом різних чинників: по-перше, внаслідок зміни ставлення селянства до політики радянської влади, по-друге, через певні організаційно-тактичні особливості самих повстанських формувань, котрі не мали, як правило, постійного складу і нерідко зменшувались чи збільшувались залежно від боїв з більшовицькими військами, супроводжуючись, відповідно, частими втратами [47, с. 40–41].

Про активність повстанського руху на всьому Правобережжі й ту небезпеку, яку він становив для радянської влади, йдеться в дослідженні «Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років». У статті наголошено, що влітку 1921 р. більшовики змушені були визнати надзвичайну активність повстанства. Особливо проявляли себе повстанці Київщини, де відзначались отамани Струк, Орлик. Знову нагадали про себе повстанці отаманів Яблочко і Лісовика [67, с. 117–118].

У першій половині 1921 р. на теренах України, крім партизанських загонів, часто створювалися і підпільні повстанські організації. Т. Плазова на рубежі 1920–1921 рр. однією з найпотужніших називає Холодноярську, очолювану колишнім членом УЦР полковником С. Панченком. Центром Холодноярського повстанкому авторка визначила Черкащину, а його плив, як пише дослідниця, відчувався далеко поза вказаною територією [38, с. 90]. Таке твердження потребує певного уточнення. Тогочасну Черкащину ми аж ніяк не можемо назвати центром Холодноярського повстанкому, адже останній базувався в урочищах Холодного Яру та в навколишніх селах, які належали до Чигиринського повіту Київської губернії, північна частина якого межувала з Черкаським повітом тієї ж губернії. Дослідниці було б варто уточнити й територію поширення впливу зазначеного повстанкому. На наш погляд, найповніше такі дані простежувалися у студії Р. Ковалю «Начерк до історії Холодноярської організації 1917–1922 років» [18, 194–222], про це маємо відомості і в розвідках Н. Гулі та Н. Лавріненка «Холодний Яр на історичній карті України» [9] та В. Щербатюка «Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстансько-

го руху доби Української революції 1917–1921 рр.» [68]. Зокрема, в останній праці зазначено, що територія військово-політичної організації Холодного Яру не була сталою: в основному охоплювала Чигиринський і східну частину Черкаського повітів. Проте її вплив поширювався на повіти південної Київщини, значні простори Полтавської, Херсонської губерній. Автор зауважив, що у 1921 р. діяльність організація охоплювала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський і частину Уманського повітів, а опорною базою був Холодний Яр – урочища в околицях Чигирини та Мотронинський монастир [68, с. 168–169]. Діяльності повстанських загонів Холодного Яру проти більшовиків у 1921–1922 рр. присвятив своє дослідження Д. Красносілецький [23].

На території УСРР при підтримці ППШ формувалися координаційно-керівні органи антирадянської повстансько-підпільної боротьби. В. Сідак зазначив, що за участю емісарів ППШ у Києві у березні 1921 р. створився Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК, Центрповстанком, у багатьох джерелах зустрічається абревіатура Цупком). Керівну п'ятірку Цупкому очолив досвідчений громадський та політичний діяч, колишній есер Іван Чепилко. Виникають підпільні губернські, повітові, міські, сільські повстанкоми, що розгорнули формування збройних загонів і підпільних груп [46, с. 241].

В. Василенко дещо по-іншому трактує виникнення ВЦПК. Зокрема, він твердить, що ВЦПК був створений 18 березня 1921 р. завдяки місцевій ініціативі. На протигагу В. Сідака В. Василенко запевнив, що ця подія стала несподіванкою для ППШ. Більше того, В. Василенко зазначив, що певний час український та закордонний повстанські центри мали однаковий вплив на територію України, що не додавало ефективності їхнім організаційним заходам. Разом із тим, дослідник акцентував увагу, що все ж Цупком був визнаний Державним центром (ДЦ) УНР як вищий військовий і цивільний орган національної влади в Україні та провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, навіть отримав затверджене Головним отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднувати повстанські організації, партизанські загоони на теренах всієї України, пов'язуючи їх між собою і Головною командою [4, с. 142–143].

Щодо двох версій заснування ВЦПК, зафіксованих у радянській та закордонній літературі і пояснених існуванням двох всеукраїнських повстанських органів, йдеться у третьому розділі дисертаційного дослідження П. Стегнія. Так, автор доводить, що другим «Цупкомом» був повстанський центр наддніпрянських осередків

УВО, який визнавав зверхність ВЦПК і був його складовою частиною. На користь такого припущення в дослідженні наведено кілька доказів, зокрема, аналіз відомостей про таке відгалуження ВЦПК як «Українська Військова Організація». Важливим є твердження П. Стегнія, що аналіз діяльності ВЦПК показав, що він виконав головне завдання – об'єднати й очолити повстанські сили України. Але ліквідація у липні 1921 р. звела нанівець його працю.

Проте створення координаційних осередків в Україні не припинилося. В. Сідак у дослідженні «Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)» зазначив, що у серпні 1921 р. була створена Козача Рада, котра в разі вибуху повстання мала керувати діями повстанців на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній [46, с. 241]. Автор розповів, що вже у вересні Козача Рада вирішила діяти як центр підготовки повстання в Київській, Волинській, Миколаївській та Одеській губерніях. Головою організації обрали службовця Білоцерківської кооперації Павла Гайдученка (Гонта) [46, с. 246].

У більшості праць висловлено думку, що після ліквідації ВЦПК його роль перейняла на себе Козача Рада. Однак щодо останньої побутують суперечливі відомості стосовно назви, часу заснування, сфери впливу і політичної орієнтації. Зокрема, в історіографії існує кілька версій щодо створення і діяльності Козачої Ради. Дослідник П. Стегній розмежовує їх, проте акцентує увагу на двох: зазначеній в радянській літературі на основі викладів О. Кучера і Д. Голінкова та найвірогіднішій, на його думку, із зарубіжної історіографії, що викладена І. Мазепою. За першою, нова Козача Рада створена 5 серпня 1921 р. у м. Біла Церква активістами Всеукраїнського повстаньому, які врятувалися від арештів: М. Лозовиком, М. Симаком (він же Суц і Дубок) та емісаром С. Петлюри, агентом 6-ї польської армії Т. Бессарабенком. «Рада» затверджена С. Петлюрою як центр роботи на Правобережжі для підготовки повстання в кількох губерніях. За версією І. Мазепи, «Національна Козача Рада» існувала в Києві, мала Всеукраїнський масштаб та контакти з Тарновом і Повстанським штабом. Цю організацію викрили в липні 1921 р. П. Стегній зазначає, що дослідник В. Верига у книзі «Листопадовий рейд» (К., 1995) в основному повторив версію І. Мазепи, але використав і радянську. Зокрема, вчений пояснив існування двох «Козачих Рад»: до арештів у липні і нової, створеної в серпні 1921 р. М. Лозовиком та ін. Більшість істориків твердить про петлюрівську орієнтацію Козачої Ради, П. Стегній доходить висновку щодо гетьманської або прогетьманської її орієнтації [59, с. 11; 69, с. 197].

Сучасні історики одностайно сходяться на думці, що у 1921 р. широкий партизансько-підпільний рух антирадянської спрямованості був одним з провідних чинників військово-політичної та соціальної ситуації в УСРР, а найбільші зіткнення повстанців та супротивників відбувалися на Київщині, Поділлі, в районі Холодного Яру [46, 228; 38, 102; 53, 149].

Загальнонаціональний масовий характер селянського повстанського руху, що розгорнувся в Україні навесні – початку літа 1921 р., викликав для боротьби з ним із більшовицького боку залучення значних військових сил. Проти селянського повстансько-партизанського руху влада застосувала регулярну армію. З цього приводу В. Сідак зазначив, що поразка армії УНР та Врангеля посприяли більшовикам скерувати всю міць своєї армії на український селянсько-повстанський рух. За даними розвідки ППШ, у серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізій, окрема прикордонна дивізія особливого відділу КВО (3 бригади), окремі технічні частини, авіапідрозділи, 23 бронепотяги тощо [47, с. 41]. О. Ганжа, продовжуючи цю тему, уточнила, що на боротьбу з повстанським рухом в Україні було кинуте найбільш боєздатні частини Червоної армії: корпус Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим, 25-та Чапаєвська, 44-та стрілецька під командуванням І. Дубового, 9-та кавалерійська Г. Котовського, 51-ша стрілецька дивізії В. Блюхера [7, с. 141]. Окрім того, дослідники зазначають, що проти повстанців діяли й збройні формування органів внутрішніх справ і держбезпеки.

Застосування проти партизан регулярних військ упродовж літа 1921 р. призвело до розпорошення повстанських загонів. І. Срібняк зауважив, що після ударів Червоної армії, які завдали значних втрат повстанцям, останні почали діяти невеликими групами по 15–70 осіб, а окремі загони взагалі припинили своє існування, ще інші перейшли у пасивний стан і тимчасово відмовилися від активних бойових дій. Значних втрат зазнало і міське підпілля [53, с. 149–150].

У боротьбі з повстанством більшовики зробили ставку на репресивні заходи. Так, Т. Плазова пояснила це тим, що спеціально підготовлені загони Надзвичайної комісії не мали великого досвіду в боротьбі з повстансько-партизанськими рухом, а тому більшовики через органи влади застосовували масові репресивні заходи до учасників повстанського руху та селянства в цілому. Загалом, зазначає дослідниця, за літо 1921 р. більшовицькі сили ліквідували близько 6 тис. повстанських груп і загонів [37, с. 53].

Отже, як бачимо, ряд сучасних вітчизняних дослідників без перебільшення наголошує, що

загальна стратегічна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання. Однак, як вказує І. Срібняк, ППШ продовжував здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру з підготовки широкого виступу проти радянської влади [53, с. 151]. Є усі підстави погодитись із твердженням В. Василенка, що час всенародного повстання, яке планувалось на травень-червень 1921 р. з розрахунком на ініціативу місцевих організацій та максимально високу активність селян перед жнивими був безповоротно упущений [4, с. 141]. Зволікання з початком повстання у зазначений час, за Т. Плазовою, заздальгідь прирєкло на невдачу майбутній похід Армії УНР в Україну, спроби підняти загальне повстання зазнали невдачі [37, с. 53].

Проте, зважаючи на думки вчених, зауважимо, що, попри значні втрати серед повстанців літа 1921 р. та зволікання виступу протягом травня-червня – найбільш сприятливого часу для розмаху повстанського руху, всеукраїнське повстання все ж могло мати успіх у серпні-вересні, коли українські селяни вже зібрали урожай, а радянська влада, хоч і проголосила в той рік заміну продрозверстки продподатком, все ж не поспішала відмовлятися від силових методів збору продуктів. Разом з тим й продподаток лягав великим тягарем на плечі селян. Ці фактори могли стати каталізатором повстанського руху, якби планований похід армії УНР відбувся щонайпізніше у вересні 1921 р.

Початок збройного виступу трьох груп армії УНР: Волинської (800 бійців, командував – Ю. Тютюнник, він також здійснював і загальне керівництво), Бесарабської (бл. 300 бійців, командував – А. Гулий-Гуленко), Подільської (400 бійців, командував – М. Палій) – розпочався лише наприкінці жовтня 1921 р.

Питання підготовки рейду, його перебіг і наслідки представлені у спогадах учасників, у наукових працях та ін. [10; 11] З науковців, цю тему вивчали С. Литвин [26], Я. Файзулін [62], її відтворено в колективних дослідженнях Я. Файзуліна та В. Скальського [63], Р. Коваля, В. Рога, П. Стегнія [19] та ін. У контексті розглянутих

питань, листопадового походу армії УНР торкнулися в своїх дослідженнях згадувані В. Сідак [46; 47], І. Срібняк [53], Т. Плазова [38]. Грунтовним вивченням цього питання є дисертаційне дослідження Я. Файзуліна «Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років» [61].

З поразкою Другого Зимового походу масштаби партизансько-повстанської боротьби, що тривала в Україні, значно скоротилися. Переконливо чітко запевнив історик Р. Подкур, що невдача рейду Ю. Тютюнника в 1921 р., жорсткі репресивні заходи ВУНК, впровадження в життя НЕПу спричинили поступове згортання повстанського руху [40, 97].

Отже, незважаючи на велику активність повстансько-партизанського руху в Україні 1920–1921 р., він не переріс у загальноукраїнське повстання, яке найбільш вірогідно могло розгорнутися 1921 р. На перешкоді стали такі фактори, як пропущення найоптимальнішого моменту початку повстання – травень-червень 1921 р.; поєднання жорстоких репресії з боку радянської влади із впровадженням загальної амністії повстанцям; незадовільна конспірація та порушення режиму збереження державної таємниці ППШ щодо повстансько-партизанської боротьби в Україні; неузгодженість дій в організації розростання повстанського руху; поразка збройного походу армії УНР; перехід радянської влади до НЕПу. Все це прирєкло на провал підготовку і розгортання повстансько-партизанського руху в загальне всеукраїнське повстання.

Разом з тим доробок сучасних вітчизняних істориків у вивченні означеної проблеми свідчить, що в працях дослідники приділяли увагу більше окремим її аспектам та регіональним особливостям. На жаль дослідження узагальнюючого характеру відсутні. Враховуючи запити сучасної історичної науки, подальше вивчення проблематики і створення узагальнювальної праці як складової ґрунтового історіографічного дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. залишається нагальним завданням сьогодення.

1. Архирейський Д. В. Діяльність воєнних нарад України в 1920–1924 роках (на матеріалах південних губерній) : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т / Д. В. Архирейський. – Дніпропетровськ, 2000. – 216 с.
2. Архирейський Д. В. Створення єдиної державної системи придушення селянського повстанства в Україні у 1919–1921 рр. / Д. В. Архирейський // Південна Україна ХХ століття. Записки наук.-дослід. лабораторії історії Півд. України ЗДУ. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. – Вип. 1 (4). – С. 139–146.
3. Боган С. М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках : Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. М. Боган ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2003. – 220 с.
4. Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. / В. Василенко // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 138–196.
5. Див.: Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Харків : НТУ «ХПІ». – 2008. – № 37. – 140 с.
6. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 42 с. – Серія «Історичні зошити».

7. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О. І. Ганжа. – К. : [НАН України ; Інститут історії України], 2000. – 208 с.
8. Георгізов Г. М. Українське селянство доби непу : динаміка політичних настроїв та свідомості : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. М. Георгізов ; Інститут історії України НАН України. – К., 2008. – 205 с.
9. Гуля Н. Холодний Яр на історичній карті України / Н. Гуля, Н. Лавріненко // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краснавної конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. – Черкаси : Ваш Дім, видавець ПП Дикий О.О., 2004. – С. 224–232.
10. Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд / О. Веремійчик (упоряд.). – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2006. – 246 с.
11. Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар : [36. спогадів]. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 238 с.
12. Дудник О. В. Національно-демократичні перетворення на Київщині в революційну добу (березень 1917–1920 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. В. Дудник ; Уманський держ. педагогічний ун-т ім. П. Тичини. – К., 2007. – 235 с.
13. Завальнюк К. В. Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-ті роки ХХ ст.). Науково-довідкове видання / К. В. Завальнюк. – Літин : «Літинська райдрукарня», 2005. – 352 с.
14. Зінченко А. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. / А. Зінченко, Л. Петров // Сучасність. – 1997. – № 12. – С. 74–85.
15. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 // П. М. Ісаков ; НАН України ; Інститут історії України – К., 2001. – 250 с.
16. Ішин А. В. Антибільшовицькі виступи у Криму і боротьба з ними (кінець 1920 – 1925 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / А. В. Ішин ; Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімф., 2002. – 193 с.
17. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії / Р. Коваль. – К. : «Правда Ярославичів», 1998. – 616 с.
18. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р. Коваль. – К. : Діокор, 2001. – 288 с.
19. Коваль Р. М. Рейд у вічність / Р. М. Коваль, В. О. Рог, П. А. Стегній ; за заг. Ред. Роман Миколайович Коваль. – К. : Діокор, 2001. – 126 с.
20. Ковальова Н. А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. / Н. А. Ковальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVII. – С. 112–117.
21. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України : доба нової економічної політики (1921–1929 рр.) / Ю. В. Котляр ; Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : ТОВ Від, 2004. – 354 с.
22. Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів Холодного Яру в 1921–1922 рр. / Д. Красносілецький // Наукові записки. Збірник наукових праць. Серія : Історичні науки. – 2009. – № 12. – С. 140–149.
23. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Д. П. Красносілецький ; Кам'янець-Подільський держ. ун-т. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 244 с.
24. Красносілецький Д. П. Антибільшовицький рух селян в Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках : монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 276 с.
25. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : Український повстанський рух у визвольних змаганнях / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
26. Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки / С. Литвин // Воснна історія. – 2002. – № 5–6.
27. Малик Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917–1920 рр.) : Дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Я. Й. Малик ; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1997. – 495 с.
28. Малик Я. Запровадження радянського режиму в українському селі / Я. Малик, О. Береза. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с.
29. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр. : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. П. Малькін ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 19 с.
30. Мина Ж. В. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р. – листопад 1920 р.) : Дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / Ж. В. Мина ; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2008. – 212 с.
31. Мотенко Я. В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс] / Я. В. Мотенко // Проблеми історії та археології України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2003. – С. 167–170. – Режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/old/hiao/pdf/12_syezd/Motenko.pdf. – Назва з екрана.
32. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Я. В. Мотенко ; Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2005. – 195 с.
33. Мотенко Я. В. Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.) / Я. В. Мотенко // Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – 2008. – № 37. – С. 84–93.
34. Олійник З. В. Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр. : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / З. В. Олійник ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 186 с.
35. Плазова Т. І. Діяльність Українського Партизансько-Повстанського Штабу (Огляд джерел та історіографії) / Т. І. Плазова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. – 2003. – Вип. 5–6. – С. 188–196.
36. Плазова Т. І. З історії створення Українського Партизансько-Повстанського Штабу / Т. І. Плазова // Вісник «Держава та армія». – 2000. – № 408. – С. 66–72.
37. Плазова Т. І. Повстанський рух в Україні в 1920–1921 рр. / Т. І. Плазова // Вісник «Держава та армія». – 2001. – № 431. – С. 48–54.
38. Плазова Т. І. Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / Т. І. Плазова ; Національний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2005. – 187 с.
39. Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) / Р. Подкур // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 390–397.
40. Подкур Р. Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК–ГПУ) / Р. Ю. Подкур // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : Зб. наукових праць. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 97.
41. Полянський О. А. Український рух опору в 1921–1939 рр. / О. А. Полянський. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. – 63 с.
42. Ревегук В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. Збройна

- боротьба в умовах непу [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук // Повстанський рух на Полтавщині. – Режим доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/gonta.htm>. – Назва з екрана.
43. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук. – Полтава : [Б. в.], 2002. – 188 с.
 44. Ревегук В. Я. Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр. / В. Я. Ревегук – Полтава : [Б. в.], 1996. – 98 с.
 45. Ревегук В. Я. У боротьбі за волю України. (Визвольні змагання на Полтавщині, 1920–1925 рр.) / В. Я. Ревегук – Полтава : [Б. в.], 2000. – 178 с.
 46. Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
 47. Сідак В. Повстансько-Партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.) : Нарис / В. Сідак. – К. : Ін-т СБУ; Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.
 48. Сідак В. Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр. : Зб. док. і матер. / В. Сідак. – К. : [Б. в.], 1995. – 167 с.
 49. Слюсаренко П. М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / П. М. Слюсаренко ; Національна академія оборони України. – К., 2006. – 277 с.
 50. Солдатенко В. Ф. Петлюра – отаманщина – погроми (історіографічні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) / В. Ф. Солдатенко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 571 с.
 51. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : Монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
 52. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 1997. – 416 с.
 53. Срібняк І. В. Військова діяльність уряду УНР в Екзилі (1921–1923 рр.) : Дис...канд. іст. наук : 07.00.02 / І. В. Срібняк ; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 216 с.
 54. Срібняк І. В. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. / І. В. Срібняк // УІЖ. – 2001. – № 5. – С. 107–120.
 55. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.) / І. В. Срібняк. – К.–Філадельфія : [Б. в.], 1997. – 187 с.
 56. Стадник О. О. Подільське село в роки НЕПу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921–1928 рр.) : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. Стадник ; Вінницький держ. педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – 250 с.
 57. Стегній П. До питання про діяльність 9-го повстанського району в 1921 році / П. Стегній // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 9. – К. : ІІ і ЕНД, Полтава : АСМІ, 1999. – С. 106–109.
 58. Стегній П. До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) / П. Стегній // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 39–43.
 59. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / П. Стегній ; Кременчуцький держ. політехнічний ін-т. – Кременчук, 2000. – 230 с.
 60. Тригуб П. М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) / П. М. Тригуб // Наукові праці МФ НАУКМА. – 1999. – Т. 2. – С. 43–51.
 61. Файзулін Я. М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років : Дис... канд. іст. наук : 09.00.12 / Я. М. Файзулін ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 236 с.
 62. Файзулін Я. Зимовий похід 1921 року: історіографія та джерельна база / Я. М. Файзулін // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2006. – Вип. 10. – С. 41–45.
 63. Файзулін Я. Перелоги Української революції : Другий Зимовий похід Армії УНР / Я. М. Файзулін, В. Скальський. – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 2008. – 40 с.
 64. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов ; П. Т. Тронько (наук.ред.). – К. : НАН України ; Інститут історії України, 1999. – 482 с.
 65. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки : Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. В. Ченцов ; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.
 66. Шитюк М. М. Масові репресії проти населення півдня України в 20-ті – 50-ті роки ХХ століття / М. М. Шитюк. – К. : Тетра, 2000. – 534 с..
 67. Щербатюк В. М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років / В. М. Щербатюк // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – 2008. – Вип. 133–134. – С. 114–120.
 68. Щербатюк В. М. Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) / В. М. Щербатюк // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 166–173
 69. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр. : сучасна історіографія проблеми / В. М. Щербатюк // Український історичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 186–204.

V. Shcherbatiuk

PARTISAN STRUGGLE OF THE PEASANTS IN 1920–1921 IN THE CONTEXT OF THE ORGANIZATION OF THE ALL-UKRAINIAN ARMED INSURRECTION: CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ON THE ISSUE

The article examines the coverage of the partisan struggle of Ukrainian peasants against the Soviet power in 1920–1921. Drawing from the writings of contemporary Ukrainian historians, the author depicts attempts of organization and explains the reasons of the failure of the insurrectionary partisan movement development into the All-Ukrainian armed insurrection.

Keywords: research, historiography, peasants, struggle, partisan movement, insurrection.